

Patrimoni

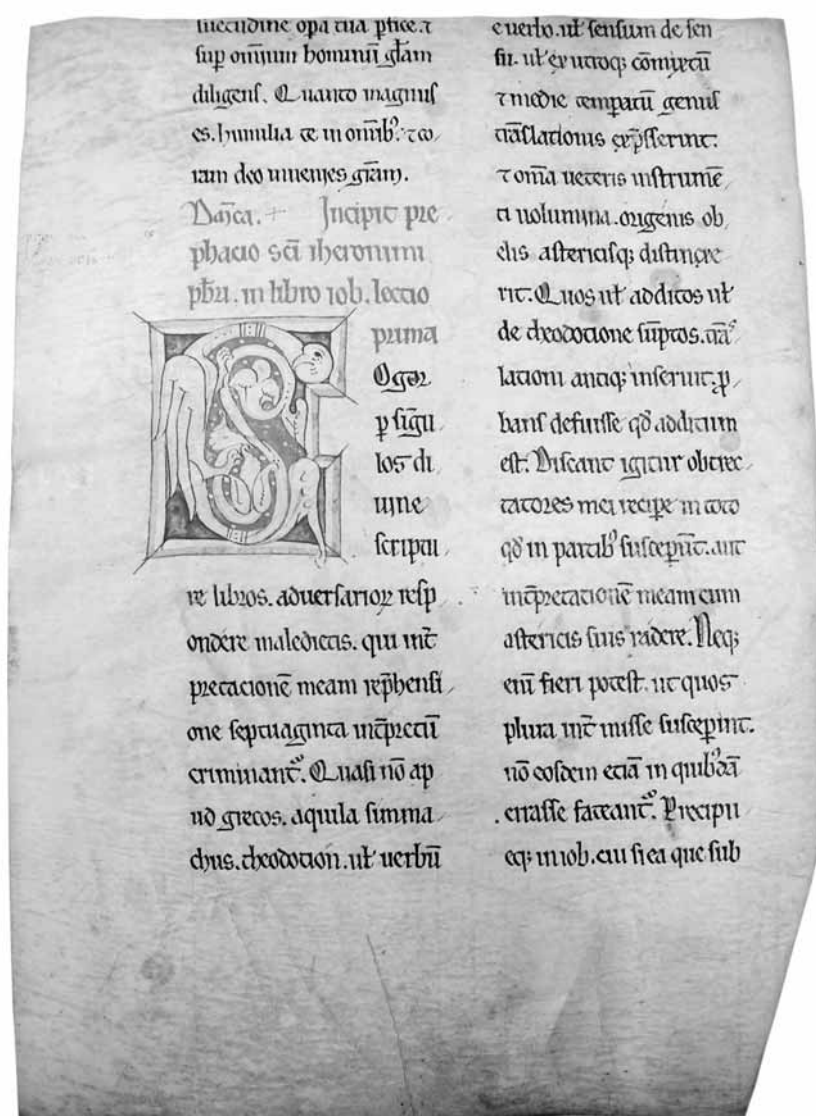
El llibre a les esglésies i monestirs de Manresa al segle XIV*

Miquel Torras i Cortina

Llegir no sempre ha estat a l'abast de tothom. La lectura és un fenomen que comença amb l'escolarització, o també, aleshores, amb l'alfabetització a casa. Per a aquesta època, hom calcula que sabrien llegir o bé escriure, de manera general, entre un 5 i un 10 % de la població, amb tendència a l'increment a les zones urbanes. Però com que estem parlant d'una època i un territori en els que la documentació que ha subsistit, atesa la seva naturalesa i malgrat la seva abundància, no permet d'elaborar estadístiques, són percentatges que s'han de prendre amb la necessària precaució.

Ara bé, sí que és cert que aquest petit nombre de lectors resultava decisiu, ja que els qui llegien, i a vegades també escriven, eren els sectors professionals que més decidien políticament, social i cultural en la societat i, de manera especial, en les ciutats que estaven sota la protecció reial: foren nuclis de població prou importants que tendiren a créixer i enriquir-se. La riquesa econòmica era la condició indispensable per a l'accés a la cultura escrita, és a dir: els llibres.¹

Per a elaborar un estudi dels còdexs² de l'època a Manresa, el primer que hauríem de fer és cercar els que s'haguessin conservat de manera íntegra. Si ho féssim així, pràcticament no podríem saber res perquè, amb l'excepció de l'anomenat *Textus argenteus*, el conegut evangeliari de la Seu,³ no tinc coneixement de cap

Lectonarium biblicum divini officii circa 1250-1300. Arxiu Comarcal del Bages (ACBG)

més altre còdex sencer i sí, només, d'alguns fragments escadussers que, amb seguretat, foren de biblioteques de la ciutat i del monestir de Sant Benet de Bages.⁴

Documentació sobre llibres

Però si no s'han conservat els còdexs físics que hi havia a Manresa, sí que disposem de molta informació en forma de referències indirectes, contingudes sobretot en la documentació notarial de l'època. Em refereixo, és clar, al fons de protocols notariais de l'ACBG. En això, la ciutat i el territori resulten privilegiats, ja que per al segle XIII i XIV s'arriba quasi bé als 800 lligalls.⁵

Potser pot sorprendre que els notaris s'ocupessin de còdexs, però és que aquests eren objectes molt més cars que en l'actualitat: el preu mitjà dels de temàtica jurídica o bé litúrgica, i per tant força grans físicament, era d'uns 200 sous. Es tractava dels mateixos diners que podia cobrar un menestral o un artesà en tot un any de treball. Una altra dada de referència pot ser, per exemple, el que cobrava un obrer de la Seu i, per tant, organitzador i responsable del treball dels mestres d'obres o "paletes": un sou al dia. L'equivalent aproximat d'un llibre a l'època era el d'un cavall, i per a nosaltres podria ser, per exemple, un cotxe. Resultava, per tant, lògic que quan algú llegava un llibre a un hereu, o bé el venia, ho fes davant de notari. Aquest darrer, com a dipositari de fe pública, podia donar testimoni fidedigne de la transacció davant d'un jutge en cas de litigi per incompliment del contracte d'alguna de les parts.

De fa temps, els documents que els historiadors del llibre han utilitzat de manera preferent, han estat primer de tot els *inventaris de béns relictos*, és a dir: aquells llistats de béns elaborats pels notaris, i que ens informen de tots els béns que una persona deixava a la seva mort, fets sempre de manera molt exhaustiva, i que, entre altres dades, podien incloure, pel que fa al nostre objecte d'estudi, des de la

descripció física d'un còdex fins a resums del contingut d'un o més documents (quan contenien, per exemple, deutes impagats). La redacció notarial d'aquests documents era una condició indispensable per tal que els hereus poguessin heretar-los. La segona tipologia documental més emprada són els *testaments*, malgrat que aquests documents no sempre esmenten llibres encara que el difunt en poseeixi. La seva absència en determinats testaments, dels quals eren titulars preveres que testaven a favor d'un nebot, que seguiria també la carrera eclesiàstica, o bé en professions com les de jurisperit o de metge, no es pot entendre d'altra manera com que els llibres es rebrien de totes maneres.

El motiu d'aquesta preferència documental dels codicòlegs és que aquestes dues tipologies són les que donen més referències de llibres en un sol text, i permeten a l'investigador de conèixer de manera ràpida la composició d'una biblioteca, de la que, normalment, s'han perdut els còdexs.

Però, quines dades ens pot aportar un document notarial sobre un còdex? Per fer-se'n una idea, el millor és posar un exemple força complet. Així, segons una descripció notarial que tradueixo del llatí, un *Evangelari* tenia: cent setze folis i mig, la major part en paper, i a cada quadern dos folis amb un bifoli exterior de pergamí per a la seva millor conservació, duia "posts" o cobertes de fusta folrades de cuir vermell, i cinc bolles o claus amb capçana de llautó a cada post per la part exterior. Aquest llibre era escrit en llengua romanç (això és: en català), amb una escriptura pulcra i molt hàbilment il·luminat. Pel que fa al seu contingut, hi havia escrit:

Quatuor Euangelistarum Noui Testamenti, et Actus Apostolorum, et Epistole Sancti Pauli, et Epistole Canonicales, et Liber Reuelationem, scilicet, Apocalipsis Beati Iohannis Euangeliste. Et in primo folio ipsius libri scripto et primum scripta, incipit per hec uerba: "Assí comença lo libre del Testament Nou", et in principio secundi folii incipit scripta eius: "nis se girà en Galilea", et finit ipsius secundi folii

est: "e si uos solament saludats als uostres", et in centesimo et sextodecimo folio autem eiusdem libri in eius principio incipit scripta ipsum: "temps. E io uiu sitis e hòmens seents sobre", et finis ipsius folii est: "són aquells qui lauen lurs uestadures per so". Et pars media folii ultimi scripta incipit eius scriptura: "que lur poder sia en l'arbre de uida e que els", et fine ipsius partitis est scriptum cum litera uirmilea: "Ihesus Christus, Maria Virgo. Ihesus Christus, Maria Virgo. Ihesus Christus, Maria Virgo. Impressa sint cordi semper meo. Amen".⁶

Com est pot veure, el notari va copiar les paraules amb que començaven unes pàgines en concret (el que el codicòlegs anomenen *incipit*), entre les quals, normalment, hi havia les del segon foli (i no tant les del primer foli, perquè una mateixa obra començava sempre amb idèntiques paraules, però al ser manuscrita, l'inici del segon foli ja era diferent en diverses còpies). També hi solien incloure un o més *explicit* (és a dir, finals de folis). Un llibre descrit d'aquesta manera, com a bé material de gran valor, podia ser identificat immediatament.⁷

Tot i que aquesta descripció que he llegit és molt completa, les dades que pot arribar a donar la documentació notarial sobre els còdexs són moltes més. Poso alguns exemples: si l'*incipit* o *explicit* que copia es tracta d'una glossa o comentari al text principal, i per tant és escrita en tinta negra, o bé ho és en tinta vermella (i per tant es tracta d'una rúbrica, i en aquest cas el text correspon a un títol o a un subtítol); el nombre de columnes que hi ha a la pàgina; el tipus de lletra; i, en general, es feia referència a tot allò que cridava l'atenció de manera especial, com podien ser, miniatures, la relligadura o fins i tot una mancança específica.⁸

La gran majoria de còdexs a que fa referència la documentació notarial de Manresa, com dic, s'han d'haver perdut en el decurs del temps i, en el millor dels casos, dispersat per les biblioteques i arxius europeus i americans sense que es tingui constància de la seva procedència. Però, tal com

es pot comprovar, aquests documents notariais ens proporcionen dades que el mateix còdex material, en el cas d'haver-se conservat, no ens facilitaria. A més a més, en primer lloc cal tenir present que la gran majoria de textos medievals ens han pervingut en un o altre manuscrit, i que de la gran majoria de títols que esmenta la documentació en coneixem el text. Tot i així, encara que els tinguéssim a les mans, el que el llibre per si sol difícilment ens diria és quins altres usos tingué, perquè amb un llibre es pot fer quelcom més que inventariar-lo o llegir-lo a un descendent, i fins i tot llegir-lo. Els notaris de l'època ens informen de les següents gestions en les que els llibres són objecte de transacció:

1. *Ordre de còpia* d'un còdex: hom pot arribar a saber quins materials escriptoris s'utilitzaren (pergamins, paper i tintes), quin tipus de lletra se li va demanar d'utilitzar al copista, quina era la condició social i professional de l'ordenant de la còpia i la del copista; qui va aportar el còdex original, quant de temps va disposar per a fer-ne la còpia, i quins honoraris i en quin termini li van pagar el seu treball.
2. *Les adquisicions i les vendes, fetes individualment o en encant públic.*
3. *Les vendes fetes mitjançant apoderat.*⁹
4. *Els empenyoraments* de còdexs, fets en casos, per exemple, d'un mal moment econòmic: de fet, quan es llegaven un o més llibres als hereus, se'ls donava en tant que capital econòmic, i no necessàriament per llegir-los o estudiar-los.¹⁰
5. *Els préstecs de llibres.*¹¹
6. *Els lliuraments de còdexs com a garantia d'un préstec monetari o del pagament en cas de judici.*¹²

No em proposo de ser exhaustiu en oferir quines són les tipologies documentals que tenien el llibre com a objecte de transacció, però amb les que he enumerat, ja es pot veure que amb els llibres es podia fer el mateix que amb qualsevol altre objecte material de molt de valor. També, per aques-

tes mateixes raons, la codicologia no s'ocupa d'un suposat i aïllat "món dels llibres", sinó que parla de la mateixa societat. En funció de les obres que transmet, s'insereix directament dins de la història de la cultura i, tot plegat, dins de la història general.

En endavant, les dades que se segueixen pertanyen a quatre esglésies i monestirs de Manresa, dels que ja he donat algunes referències en aquesta introducció metodològica. Per tant, vaig més enllà de l'exclusiva enumeració d'autors i de títols de l'època, i intento reconstruir la sociabilitat que el llibre generava, és a dir: *la mobilitat o circulació dels còdexs*. És, per tant, un estudi d'història cultural, social i fins i tot econòmica. Ara bé, és una història econòmica en la que el valor material del còdex, per alt que sigui, ve sempre determinat per la possibilitat de ser llegit o, el que és el mateix: per l'actualitat i la utilitat del seu contingut, condicions aquestes que depenen més de l'evolució del pensament i dels valors culturals de l'època, que no de la factura materials del còdex.¹³

Aquestes premisses metodològiques són aplicables a tots els grups professionals de la societat medieval que es dedicaven a l'estudi, i per això el lector em disculparà que hagi decidit de parlar només d'un d'ells: d'entre els juristes i dels metges, m'ocuparé exclusivament dels eclesiàstics, i encara d'entre aquests, només de les principals esglésies i monestirs que són la Seu, el monestir de Santa Clara (aleshores amb monges clarisses), el convent del Carme i el monestir de Predicadors o de Sant Domènec. No esgotaré, ni molt menys, totes les dades de que dispo per a aquest grup, i així només faré algunes referències al clergat secular de la ciutat.

L'església de la Seu

Falten estudis històrics de les canòniques per al període baixmedieval. La historiografia ha considerat que aquestes dècades foren de crisi general de la societat. Ara bé, que potser es pot estar en crisi quan es

construeix una obra de tanta envergadura com la Sèquia, i una església catedralícia com la de la Seu? Vegem quines dades ens pot aportar la codicologia, que ens ajudarà a entendre millor la conjuntura social i econòmica de l'època, a més a més de la cultural.

A la Seu hi trobem tres règims de propietat per als llibres entre els canonges. En primer lloc, els que eren propietat privada del canonge, i així, per posar un exemple, quan aquest entrava a la comunitat, durant el ceremonial d'ingrés se li donava un llibre, normalment un *Saltiri* o bé un *Breviari*, que tenia un valor pràctic, però també simbòlic del sagrament i el ministeri que representava. El canonge, per la seva part, també podia adquirir altres llibres per a l'estudi. Això darrer és el que sabem que féu Guillem de Cellers quan, l'any 1345, comprà a Ramon de Pla, prevere de la ciutat, dos llibres de dret, concretament: unes *Decretals* i unes *Clementines*, ambdues amb glossa del canonista Joan Andreu, pel preu de 14 lliures:

Raimundus de Plano, presbiter ciuitatis Minorise, gratis *et cetera*, cum testimonio huius publici instrumenti uendo uobis Guillelmo de Cellariis, filio Guillelmi de Cellariis, quondam, de dicta ciuitate, et uestris, duos libros iuris, alterum [...] uocatum: [1] *Sextus liber Decretalium cum apparatu ordinario Iohannis Andree*, scriptum in pellibus agninis seu arietinis. Et incipit in textu in secundo folio: "mutatis", et in secundo folio incipit in glosa: "Il quare ab uno", et in penultimo folio [...], in textu: "dignitatum", et in closa: "Pontificatus nostri". [2] Et alterum uocatum *Clementines*, scriptum in pellibus agninis seu arietinis, cum apparatu ordinario Iohannis Andree, et incipit in textu, in secundo folio: "millesimo", et in ipso secundo folio, in closa incipit: "uerum est", et in penultimo folio, in textu finit: "in causis", et in closa "I. comune Di", [...] pro precio, uidelicet, quatuordecim librarum Barchinone de quibus *et cetera*. [...] Testes, Bernardonus Butini, filius Arnaldi Butini, ciuis Minorise, et Franciscus Rubei, ciuis Minorise.¹⁴

Es tracta d'una quantitat elevadíssima, i necessàriament havia d'incloure altres deutes antics no especificats; un preu que no es posaria en una venda entre estranys.

Un segon règim de propietat per al còdex és que estigui adscrit a l'altar i benefici d'una capella de l'església, i en aquests casos era el prevere o el canonge el qui s'encarregava de procurar-ne els llibres necessaris per a les celebracions. Cada benefici tenia els seus propis llibres litúrgics, i així, per exemple, Pere de Sobreroca, beneficiat de l'altar de Sant Bernat, de la Seu, encarregà a Ramon de Feixes, prevere de Manresa, la còpia d'un missal pel qual pagà 18 lliures, 5 sous i 6 diners, segons contracte fet en data del 17 d'abril de 1379:

Raimundus de Fexiis, presbiter Minorise, confiteor uobis, uenerabili Guillelmo de Cellariis, canonico Minoris ecclesie, procuratori Petri de Superocha, beneficiati beneficii instituti in altari Sancti Bernardi, constructo in dicta ecclesia, quod computastis omnibus solutionibus tibi de infrascriptis dictis tam per Petrum Guillelmum de Casis, substitutum uestrum, quam per nos soluistis michi decem libras, quinque solidos et sex denarios Barchinone, pro salario nostro, quare scripsi quoddam *Missale* ad opus seruicium dicti beneficii, quod sicut fieri fecistis hoc modo: quod dictum substitutum uestri dedit michi inter diuersas solutiones licet inde *et cetera*, octo libras, et uos dictus Guillelmus, residuum donec X libras, quinque solidos et sex denarios. [...].¹⁵

I, en tercer lloc, hi havia els còdexs que eren béns comunals sota l'administració del sagristà, com és el cas, per exemple, dels *saltiris* i *breviaris* encadenats al cor de la canònica, per tal que els canonges que no en tinguessin, poguessin aprendre-se'ls de memòria però sense retenir-los apropiant-se'ls (de manera similar a com una biblioteca actual només permet la consulta d'un llibre a la sala de lectura, i l'exclou del préstec).

La Seu disposava també d'una biblioteca litúrgica de la comunitat, que ha estat documentada en la seva in-

tegritat. Segons el seu inventari era composta d'uns cinquanta còdexs, entre els quals hi havia representades totes les tipologies litúrgiques d'aleshores: missals, saltiris, oficiars, prozers, homiliaris, martirologis, santorals, breuiaris, himnaris, antifonaris, responsers, calendaris i llibres per a misses votives.¹⁶

Si tenim en compte que el nombre de capelles oscil·lava entorn de la quinzena, m'atreveixo a donar la xifra aproximada d'un centenar de llibres litúrgics per a la Seu.

El que ja no he pogut documentar de manera completa és la seva biblioteca teològica i jurídica, que amb seguretat hi era, ja que en tinc alguna referència per les visites pastorals que anualment feia el bisbe de Vic a l'església.¹⁷ Aquesta llacuna informativa és deguda, sens dubte, a la destrucció de documentació soferta al llarg de la història de l'arxiu de la Seu. No tinc cap dubte que aquesta biblioteca havia de ser important, perquè en aquesta època les canòniques s'esforçaren molt en adquirir els necessaris coneixements jurídics per tal d'incidir en la vida quotidiana i política i de les ciutats. Aquí hi ha dos factors socioculturals que ens ajudaran a valorar aquestes institucions canòniques com a centres de cultura. Primer de tot, que en les societats anomenades "de privilegi" com foren la medieval i la moderna, el dret fou el principal element identitari de la col·lectivitat. El segon, que a través de l'adquisició de coneixements jurídics, les canòniques podien competir per la cura d'ànimes amb els altres ordes eclesiàstics. Un d'ells ja estava clarament consolidat de feia segles, com és l'orde benedictí, propietari d'extensos territoris. D'altres ordes gaudien de la força i entusiasme dels inicis, com són els ordes mendicants que, com és sabut, feren de la predicació i de la conversió dels hereges i dels infidels la seva raó de ser, amb el resultat d'una ràpida popularitat.

Ara bé, un historiador no pot idealitzar de cap manera els col·lectius que estudia. En això, i pel que fa als llibres, el testament del conegut jurista manresà Ramon Saera, datat del

1357, ens posa en contacte amb la realitat quotidiana, i en concret amb el tracte que haurien de rebre, en bona consciència, els llibres. El tradueixo literalment del llatí de l'època al català:

Dono els llibres al venerable i religiós paborde i al seu convent, amb les següents condicions: que sempre estiguin al servei del paborde i tots i cadascun dels canonges, presents i futurs, també que no es puguin tenir en ús especial del paborde, o el prior, o el cambrer, o el precentor, o l'infermer, o qualsevol altre canonge del monestir o qualsevol altra persona; també que no es pugin prendre per a l'estudi o a qualsevol altre lloc per a ser escoltats o per ser ensenyats, o qualsevulla altra causa, sinó que sempre hagin de romandre en el monestir, no puguin ser separats per qualsevulla raó, ni es puguin vendre, donar o de qualsevol manera alienar, o empenyorar, o obligar, sinó que sempre hagin de restar dins el monestir per al seu ús comú.¹⁸

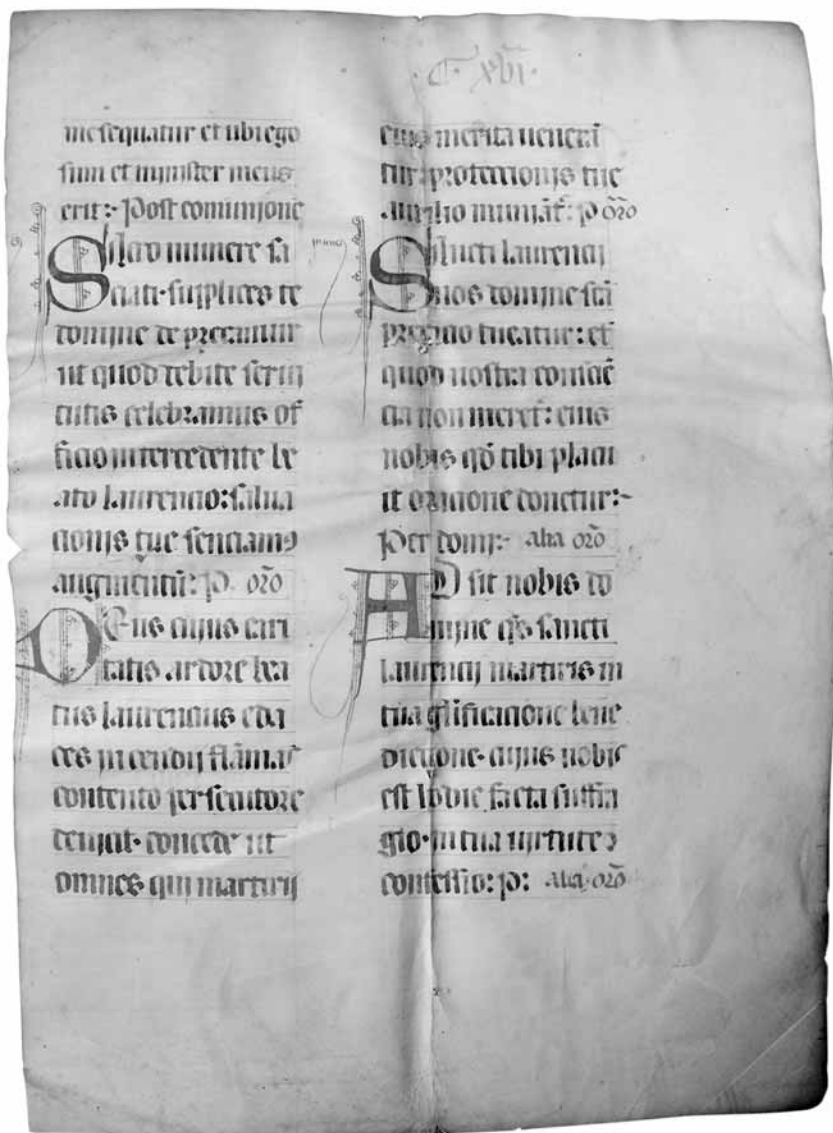
És un catàleg de quins foren els mals usos dels llibres dins de les institucions eclesiàstiques. I si no era així, perquè ho prohibia?

És natural que els llibres canviessin de mans entre els mateixos canonges, i això es féu sense que els llibres sortissin de l'església i sota la supervisió del paborde. Hi ha documentats préstecs, donacions i lliuraments en usdefruit, però en cap cas he constatat compravendes entre ells, tot i que hauria estat lícit, ja que un canonge podia posseir béns en règim privat. La venalitat de llibres mitjançant notari es donava només amb l'exterior, de manera individual, o bé amb la canònica com a una de les parts. Així, per exemple, l'any 1367, el canonge Guillem d'Altarriba vengué (amb el consentiment del seu prior) al mercader manresà Berenguer de Solanes, dos llibres dret canònic: un *Sisè llibre de les Decretals* i unes *Clementines*, ambdós glossats, pel preu de 10 lliures i 15 sous.

Sit omnibus notum quod ego, Guillelmus de Altariba, canonicus monasterii Sancte Marie de Minorisa, de consen-

su et uoluntate Guillelmi de Altariba, canonici et prioris dicti monasterii, ex certa scientia uendo et titulo pure et perfecte uenditionis trado, delibero et concedo uobis Berengario de Solanes, mercatori, ciui Minorise, et uestris et quibus uelit, perpetuo, [1] quendam librum meum uocatum *Sextus Decretalium*, scriptum in cartis pergamineis contentumque infra nouem quaternos et duo folio, et incipit in dictus liber in textu primi folii: "Bonifacius episcopus et cetera", et finit in dicto textu: "penitus refecatis reli et cetera", in glosa autem incipit dicto folio: "Quia prepositus et cetera", et finit in eodem: "a tanto bo". Item, etiam uendo titulo predictae uenditionis: [2] quendam alium librum meum uocatum *Septimus uel Clamentinas*, et incipit in textu primi folii: "Iohannes episcopus et cetera", et finit: "in consilio Vicensis", et in glosa primi folii predicti incipit: "Iohannes Graciosum habet", et finit: "de fi ad precium et cetera", in ultimo autem folio in textu incipit: "et quia protinos [sic] et cetera", et finit dictus textus in dicto folio: "aut etiam irritandus", et in glosa dicti ultimi folii incipit: "in actis l. describi et cetera", et finit: "collocet cum electis". Hanc autem uenditionem predictorum librorum uobis et uestris et quibus uelit, perpetuo, facio sicut melius dici potest et intelligi ad omnem uestri et uestrorum commodum et bonum et sanum intellectum, et sine omni mei et meorum uinculo et retentu, pro pretio decem librarum et quidecim solidorum Barchinone, de quibus a uobis sum bene pacatum ad mei uoluntatem. [...]. Testes huius rei sunt: Bernardus Rosselli et Iacobus de Condamina, scriptores Minorise.¹⁹

Un altre exemple pot ser el de Joan Llobet, rector de l'església de Sant Andreu de Manresa, que reconegué al seu oncle Berenguer Llobet, també prevere de Manresa, deure-li 18 lliures i 14 sous, de les quals 9 lliures i 18 sous corresponien a un *Breviari de la regla de la Seu de Manresa*, i que li havia estat empenyorat pel paborde de la Seu, Guillem, en una data indeterminada; sens dubte es tractava d'un breuari de l'orde de Sant Agustí:

Missalem mixtum circa 1400. Arxiu Comarcal del Bages (ACBG)

Nouerint uniuersi quod ego, Iohannes Luppeti, presbiter rector seu capellanus capelle Sancti Andree, hedificate in ciuitate Minorise, confiteor et recognosco me debere uobis, discreto Berengario Luppeti, presbitero Minorise, auunculo meo, presenti et consentienti, et successoribus uestris, decem octo libras et quatordecim solidos Barchinone monete de terno, in summam omnes debitorum que uobis debueritis usque in hanc diem, tam illarum et decem octo solidorum dicte monete, quas mutuastis honorabili Guillelmo, bone memorie Minorisensis ecclesie preposito, pro quibus uobis misit et in pignore tradidit quoddam eius *Breuarium*, pergameneum, *regule dicti Minorisensis ecclesie*, et quod uobis mi-

chi pro simile quantitate tradidistis. [...]. Testes huius rei sunt uenerabili Bernardus de Moraria, camerarius dicte Minorisensis ecclesie, et Galcerandus de Ecclesioli, ciuis Minorise.²⁰

El monestir de Santa Clara

La lectura i l'alfabetització entre les dones a l'edat mitjana són fenòmens de difícil estudi per la manca de documentació específica. Això fa encara més interessant el cas del monestir de Santa Clara. A mitjans del segle XIV, en aquest monestir arribaren a conuiuïre-hi fins a disset monges clarisses. Quin ús feren dels llibres que tenien al monestir?

Primer de tot, pot sorprendre que llegissin, ja que sant Francesc especificà en la seva regla la relació que havien de tenir els frares amb el llibre i la lectura:

Per tot això, que tots els frares, clergues i laics facin l'ofici diví, llaors i pregàries tal com deuen fer-ho. Que els clergues facin l'ofici i diguin pels vius i pels morts el que s'acostuma entre els clergues: i pels defectes i les negligències dels frares diguin cada dia el *Miserere mei*, amb el *Pater noster*, i pels germans difunts diguin el *De profundis* amb el *Pater noster*. I que pugin tenir tan sols els llibres necessaris per a recitar llur ofici; i també als laics que saben de llegir el saltiri sigui lícit de tenir-lo; als altres, en canvi, que no saben de lletra, no sigui lícit de tenir llibre.²¹

La mateixa determinació mostrà la fundadora de la branca femenina de l'orde. Santa Clara tampoc volgué fer dels llibres l'eix de l'espiritualitat:

Que les germanes que saben de lletra resin l'ofici diví segons el costum dels framenors, per la qual cosa podran tenir breviaris llegint sense cant. I les que per causa raonable alguna vegada no poguessin recitar les hores, podran resar els parenostres, com les altres germanes. Però les que no saben de lletra, que diguin vint-i-quatre parenostres per matines; cinc per laudes; per prima, tercia, sexta i nona, set per cada una d'aquestes hores; per vestres, dotze; i set per completes. Que resin també pels difunts set parenostres amb el *Requiem aeternam* per vespres i dotze per matines, quan les germanes que saben de llegir són obligades a resar l'ofici de difunts.²²

Observi's que una monja clarissa que no sabés llegir, al llarg del dia podia arribar a resar fins a 179 vegades el *Parenostre*, del que s'en resulta que la pregària era l'eix real de la vocació monàstica. Però hi havia un altre motiu prou important per no fer dels llibres un centre d'espiritualitat: la possessió dels còdexs suposava la detenció d'uns béns temporals d'alt cost. Això, expressat en termes econòmics,

en resultava una *acumulació de capital*, i entrava clarament en contradicció amb l'esperit de pobresa de l'orde. Però la realitat històrica que moltes d'aquestes monges procedien de les famílies ciutadanes més riques de la ciutat, i bé havien de saber llegir. Entre altres, hi havia una filla de l'esmentat Ramon Saera, Margarida.

La donació de còdexs que el jurista féu al monestir és prou significativa. Entre les obres d'autor hi havia un *Liber Sententiarum* (o Llibre de les Sentències) de Pere Llombart, "llibre de text" a les universitats per a l'estudi de la teologia; el *De civitate Dei*, de sant Agustí; el *De summo bono*, d'Isidor de Sevilla; el llibre jurídic-canònic *Sacramentale*, de Guillelmus de Montelugduno, i que tractava, com diu el nom, sobre els sacraments, tant des d'una perspectiva teològica com amb nombroses dades sobre la seva història (venia a ser una monografia adreçada als juristes canonistes); un *Lapidarius*: els "lapidaris" eren tractats que, d'acord amb el corrent de pensament aristotèlic reflexionaven, sobre les propietats màgiques dels minerals, especialment en el seu aspecte curatiu, però sempre amb una forta càrrega moralitzadora (segurament es tractava del que escrigué Albert Magne, en tant que era el més difós); llegà també una *Summa confessorum*, glossada, de Ramon de Penyafort, que estaria destinada a l'ús per als preveres que assistien espiritualment a les monges en el sacrament de la confessió; i, finalment, un llibre amb el títol de *Datari*, que pot tractar-se d'un "compter" o calendari, o bé, menys probable, d'un llibre sobre la "dataria" (nom de l'oficina apostòlica vaticana). Pel que fa a llibres bíblics, i en concret els de l'Antic Testament, hom hi troba una *Expositiones super Cantica canticorum et super Daniele*, amb tota seguretat de Gregori el Gran: aquest papa féu una lectura del *Càntic dels càntics* en la que hi veia una lectura al·legòrica sobre l'amor entre l'Església (l'Estimada) i el Crist (l'Estimat), lectura que ha perdurat de manera quasi unànime fins fa poc (en l'actualitat coexisteix amb una altra interpretació, segons la qual es parla de la sacrali-

tat de l'amor humà entre l'home i la dona).

Els llibres bíblics del Nou Testament són l'esmentat *Evangelari* del que he parlat al començament, i que contenia els quatre Evangelis; els *Fets dels Apòstols*, les *Espístoles Canòniques*, és a dir, les cartes de Pere, Jaume, Joan i Judes i el llibre de l'*Apocalipsis*, de Joan, glossat, conegut a l'època també com *Liber Reuelacionem*: era, per tant, un Nou Testament íntegre i traduït (i per tant un llibre prohibit).²³ En aquest cas, el còdex fou llegat per Margarida, vídua de Francesc de Palau, ciutadà i mercader, germana de l'esmentat Pere de la Selva, difunt ermità de Montserrat. Guillemeta de Manresa, aleshores l'abadessa, l'acceptà i decidí de lligar-lo amb una cadena al cor del monestir:

*cum quadam catena ferrea firmetur et iugatur et ponitur in coro dicti nostri monasterii, taliter quod numquam ab inde seperetur.*²⁴

A canvi, les monges prometeren de celebrar un aniversari anual per a l'ànima del difunt ermità i de tots els seus familiars.

Retorno a la donació de llibres que féu Ramon Saera. La presència d'un *Evangelari* de Nicodem, malgrat es tracti d'un apòcrif, s'explica perquè el seu contingut resultava més intel·ligible i atractiu que no pas el dels evangelis canònics. Per això tingué una gran difusió i popularitat: narra les discussions dels jueus amb Pilat sobre, la Passió i Resurrecció, i les posteriors represàlies dels jueus contra Josep d'Arimatea; la segona part tracta de la *Baixada de Crist als inferns*, amb un diàleg entre Satanàs i el déu infernal Hades per tal de retindre aquest quan baixi, però el que succeeix és que Jesús allibera els innocents i després encadena el diable.²⁵

Finalment llegà un *Oficium Sancti Felicis Gerunde et Sancti Narcisi*, del que hom podria fer consideracions similars a les fetes a l'anterior obra, pel que fa al missatge més assequible conceptualment que suposaven els exemples de les vides dels sants, que no pas la vida de Jesucrist.

El convent de Predicadors

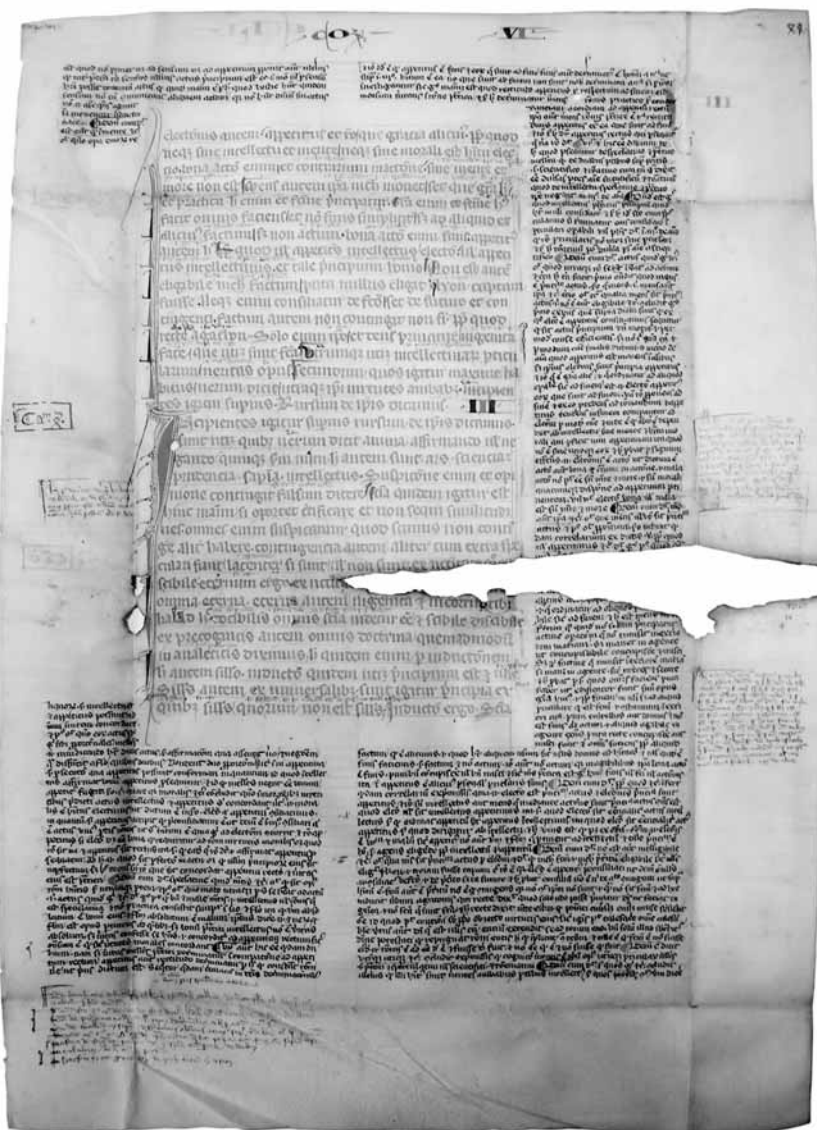
Només he pogut trobar set documents que facin referència a lliuraments de còdexs a aquest monestir. La majoria d'obres eren de temàtica jurídica. A més a més d'aquestes donacions, cal esmentar altra vegada la de Ramon Saera, el qual hi tenia un germà seu, Romeu, que fou prior, i un altre familiar, Marc, que en fou superior. Els llibres són els següents: una *Bibliam maiorem*; els comentaris en dos volums que féu Nicolau de Lira a tota la Bíblia; unes *Concordances*; un *Catholicon*, de Joan de Gènova; unes *Etimologies*, d'Isidor de Sevilla; un *Saltiri*; un tractat de litúrgia, el *Rationale divinorum officiorum*, de Guillem Durand; un exemplar complet de la *Ciutat de Deu*, i les *Confessions*, aquests dos darrers de sant Agustí; una part de la *Summa Teologica* i la *Summa contra gentiles* de Tomàs d'Aquino; un *Decretum*, de Gracià; i un *De proprietatibus rerum*, potser de Bartomeu Anglès, o bé de Bartomeu de Granville. Tots aquests còdexs formaren part de la biblioteca teològica, de la resta de la qual en desconeixem el contingut. La seva presència la podem suposar perquè l'any 1394, Romeu de Casanova, ciutadà de Manresa, llegà en el seu testament 100 sous al monestir per tal que es reparessin còdexs de la biblioteca:

*abtari, ligari et quaternari siue quaternar quantum dicti centum solidos sufficere potuerint librerie ipsius monasterii,*²⁶

Això significa que ja en aquesta data hi hauria llibres que estarien malmesos pel seu ús perllongat.

El monestir del Carme

Al convent dels carmelitans hi trobem la biblioteca més important de la ciutat.²⁷ Fou llegada per Bernat Oller (Mallorca, † 1383) fill del mas Oller, de Salelles, i estava composta d'uns 143 còdexs. Aquest monjo fou prior provincial de l'orde sota l'obediència del papa d'Avinyó, i residí a Mallorca

Aristòtil: Ètica a Nicòmac circa 1300. Arxiu Comarcal del Bages (ACBG)

fins a la seva mort, lloc des d'on remetria la seva biblioteca a la ciutat. Per tant els còdexs que la formaven no procedien de Manresa. Per fer-nos una idea de la seva magnitud, hom pot comparar-la amb un inventari de la catedral de Girona que segons un inventari de primers del segle XVI tenia just el mateix nombre de còdexs.²⁸ Quan hom llegeix els títols, el que més crida l'atenció és que pràcticament no hi hagi llibres litúrgics ni jurídics, segurament perquè aquestes obres ja les trobaria en les biblioteques dels monestirs als que es traslladava durant els seus viatges. És, doncs, la biblioteca d'un intel·lectual. Hi consten autors patristics com sant Agustí, sant Jeroni, Cassià, Gregori el

Gran, Joan Crisòstom i Isidor de Sevilla; filòsofs escolàstics de l'orde carmelità com Guili Terrena, Joan Barchinorpe; teòlegs d'altres ordes com Hug de Sant Víctor, Pere Llombard, Albert Magne, Tomàs d'Aquino, Sant Bonaventura i Bernat de Claravall; teòlegs amb obres de pensament polític i social, com Gil de Roma, Joan de Salisbury, Guillem d'Ockam, Marsili de Pàdua i Jaume de Viterbo; llibres sobre pastoral com els de Ramon de Penyafort; llibres d'estudi amb les glosses a la Bíblia de Nicolau de Lira, i altres llibres universitaris; obres apologetiques, com la Pere Alfons contra els jueus, i un llibre sobre l'heretgia joaquimita, concretament el de Sant Ciril d'Alexandria. La filoso-

fia està representada per Aristòtil, "el filòsof" per antonomàsia al llarg de la baixa Edat Mitjana; i encara dos clàssics llatins: Ciceró i Macrobi. Hi trobem llibres de medicina i d'astrologia (incloent-hi l'astrologia judiciària), ambdues temàtiques estretament relacionades a l'època; i possiblement també en relació amb els anteriors, un llibre de matemàtiques (concretament l'*Algorismum*, de l'autor àrab al-Khawarizmi). El lleure i la curiositat també hi tenien cabuda, i així disposava també d'un llibre amb el títol de *Mirabilibus Ultramarinis*, que podria ser "Llibre de les Meravelles", escrit per Marco Polo, i fins i tot un llibre de personatges de la història: *Figuras ystoriarum*, sense que pugui afirmar si els personatges eren bíblics o laics (i en aquest cas caldria suposar que tractava de reis), però ja no es pot anar més enllà.

Què en féu el convent del Carme d'aquesta enorme biblioteca? Sembla que el monestir permetria que els llibres fossin consultats, o almenys això es desprén d'un incident significatiu que es narra en un altre lligall del convent:²⁹ l'any 1414, un jove anomenat Alfons, que vivia amb Antoni Timonals, aleshores regent de les escoles de la ciutat, entrà a l'església del Carme on hi havia Gabriel, infant, fill de l'apotecari manresà Jaume de Tresserres. Gabriel llegia el llibre de les *Vides dels Sants Pares*, tal com feia cada dia, quan Alfons li arravatà amb violència el llibre de les mans i sortí corrent. Fra Pere Ros, el prior, requerí al jove que el retornés, però aquest, *maligno ductus, spiritum Deum non uerendo*, no només no ho va fer, sinó que es va posar a insultar greument el monestir, el prior i els frares que allí hi vivien. Com que violà la immunitat eclesiàstica, el càstig reial havia de ser de 1.000 morabatins d'or (una xifra "astronòmica"!); però el llibre seria finalment retornat perquè la multa quedà només en 100 monedes.

Conclusions

El que se sap del llibre a les esglésies i monestirs de Manresa al se-

gle XIV, permet de fer diverses valoracions, com són les de caràcter metodològic i antropològic, a més a més de les evidents de caràcter històric, de les que ja he anat donant-ne raó al llarg de l'article.

En primer lloc, i a nivell quantitatiu, cal tenir en compte que manquen estudis d'aquest tipus per a Catalunya, els quals permetrien comparar les dades exposades. Tan sols hi ha estudiada la ciutat de Barcelona, i per tant no permet de fer un exercici d'història comparada. Ara bé, dins del marc historiogràfic de la Manresa medieval del segle XIV, hom pot fer algunes consideracions. En primer lloc, la importància dels còdexs a la Seu: pot ser significativa la representació en el retaule del Sant Esperit, en la predel·la central, d'un *Evangelari* obert als peus de la Verge Maria, i que és totalment inusual en altres pintures de l'època.³⁰

Fixem-nos també com dels còdexs hem anat a parar als lectors i a les seves relacions interpersonals o socials, i encara que no sempre cordials, han convertit el llibre en un poderosíssim instrument de socialització i de cohesió de la societat a tots els nivells: cultural, social polític i econòmic. Els llibres sempre han acostat l'autor al lector, lector amb lectors i tots amb els no lectors, tant en el passat fins al moment present.

En el vessant antropològic, podem veure com resulta una extrema simplificació contraposar per una banda el vot de pobresa dels ordes mendicants i, de l'altra, la despesa econòmica en forma de llibres: quan els ordes mendicants van decidir d'adquirir els coneixements culturals que es transmetien a través dels llibres, per tal de complir amb eficàcia la seva missió d'evangelització, decidiren, de fet, sobre la mateixa pervivència de l'orde.

Sempre, la possibilitat de llegir i d'adquirir uns coneixements ha anat paral·lela a la fruïció d'un cert benestar econòmic. L'estudiós (tant el pretèrit com l'actual i tant l'eclesiàstic com el segle) que disposa de temps per elaborar les seves reflexions i les dona a conèixer, obté la capacitat d'influir de manera especial

en el propi entorn. El mateix val per a la vida espiritual cristiana: la lectura ha permès d'accedir a una espiritualitat més elaborada, impossible de transmetre's si no era a través del llibre.³¹

NOTES:

* Aquest article és una reelaboració de la conferència dictada el dia 14 de febrer de 2009, en el marc del curs d'història medieval *Manresa al segle XIV: el segle d'or*, organitzat pel Centre d'Estudis del Bages i pel Museu Comarcal de Manresa.

1. Cal distingir entre la cultura escrita o bé erudita, adquirida mitjançant l'estudi, i la cultura en un sentit antropològic, apresada bàsicament a través de l'oralitat, i present a l'època que ens ocupa tant a les ciutats com a les zones rurals. Resulta evident que la seva relació no és necessàriament jeràrquica, sinó que coexistien i sempre s'han complementat en la formació de cada persona. Altra cosa és la utilitat i el prestigi social que les acompanya, diferent i variable en cadascuna de les èpoques de la nostra història.
2. Utilitzo aquí els termes "còdex" i "llibre" com a sinònims, per a una major comoditat del lector i una *variatio sermonis*. El significat de "còdex" és el de "manuscrit", és a dir: un llibre escrit a mà. Per altra banda, el concepte de llibre és molt més ampli, i inclouria tan els llibres manuscrits com els impresos; "llibre" també pot fer referència, ja no a l'objecte físic, sinó a l'obra escrita d'un autor; el mateix concepte també fa referència a les subdivisions temàtiques d'una mateixa obra (i per tant és correcte, per exemple, dir que el *De re diplomatica* de Dom Jean Mabillon, està distribuït en sis llibres), nom que en l'actualitat substituiríem per la denominació de "capítols". De manera evident, el mot *codicologia* deriva de *còdex*, i és defineix com "la ciència que estudia els còdexs", tant en la seua aspectes materials o físics (i així aquest estudi s'anomena també *codicografia* o *arqueologia del manuscrit*), com pel que fa als continguts que transmet, i aleshores es pot parlar també d'*història del llibre*, i quedaria englobada dins el concepte més general d'història de la cultura.
3. Custodiat a l'Arxiu Soler i Palet, de Terrassa. Vid. GASOL, J.M^a: *Evangelari de Terrassa "text d'argent" de la Seu de Manresa*. Soler i Palet de Terrassa, 1980.
4. Són conservats a l'Arxiu Comarcal del Bages (ACBG), l'Arxiu del monestir de Montserrat (AMM) i a la Biblioteca i Arxiu Espiscopals de Vic (ABEV).
5. En endavant, les dades i les conclusions

- que aporten estan extretes de la tesi doctoral que va ser llegida el 8 de març de 2004, *L'escriptura i el llibre a la Catalunya central als segles XIII i XIV* (actualment en premsa), dirigida pel Dr. Jesús Alturo i Peruchó, catedràtic de Paleografia, de Codicologia i de Diplomàtica de la Universitat Autònoma de Barcelona.
6. Aquest còdex, que anà a raure al monestir de Santa Clara, pertangué a Francesc de la Selva, ermità de Montserrat. Més endavant hi tornaré (*Vid.* TORRAS i CORTINA, M.: *L'escriptura i el llibre...*, doc. 267).
 7. Val a dir que, per la mateixa raó també ho pot ser per a nosaltres, si s'ha conservat aquell còdex. En l'actualitat hi ha bases de dades informatitzades d'aquests *incipit*, i les monografies de codicologia que treballen amb aquest tipus de documentació incorporen els corresponents índexs, els quals, de retop, a l'investigador actual li permeten d'atribuir un autor i un títol a una obra del que el notari només ens ha donat aquesta breu referència textual del començament.
 8. Per exemple, hom ha trobat que en data del 10 de juny de 1375, entre els béns de Jaume de Copons, jurista manresà, hi havia "Item, quandam *lecturam* sine capletra incipientem: [V]enerabilibus", paraula amb la que començava el llibre de Guido de Baiso, *Lectura archidiaconi super Sexto libro Decretalium*, i també la *Lectura archidiaconi super Sexto libro Decretalium* de Matheus Anglesii; l'interessant del cas és que el llibre anà a parar en poder de l'actiu jurista manresà, Galceran Andreu, perquè en el seu inventari dels seus béns relictos de l'11 de gener de 1391, hom hi troba "item, altre *libre*, ab posts, sens pell, qui comença "[V]enerabilibus" [...]" (*Vid.* IBIDEM, (doc. 138 i doc. 204).
 9. Aquestes, en realitat, ordres de venda, estan menys documentades. Un exemple pot ser la del jurista manresà Ramon d'Esglésies, que el 21 de novembre de 1346 demanà a Pere de Riusec, monjo de Sant Benet de Bages, de vendre uns llibres de dret seus a Lleida, on aleshores hi havia la Universitat o Estudi General. (*Vid.* IBIDEM, (doc. 64).
 10. Per a tot el segle XIV he documentat fins a més de 30 llibres de temàtica jurídica en possessió de menestrals i mercaders de Manresa. Dificilment un mercader o un menestral d'una ciutat mitjana es dedicava a llegir llibres de dret civil o canònic, ja científic, a les seves hores lliures. (*Vid.* IBIDEM, (pàg. 49).
 11. És el que va fer, per exemple, un paborde de la Seu, Guillem de Poal, el qual, en data del 3 de desembre de 1329, encomanà a Bernat d'Olzinelles, professor de dret, procurador i ecònom de la Seu, la missió de reclamar al bisbe i capítol de Tarassona el llibre de dret canònic *Decretum*, el qual havia estat del difunt Pere, bisbe de Tarassona; aquest, en vida, ordenà que el llibre fos retornat en propietat a l'església de Manresa, lloc d'on procedia. (*Vid.* IBIDEM, (doc. 41).
 12. Així ho van fer els canonges Ramon de Poal i Bernat de Palou, que reconegueren que la canònica devia al ciutadà de Manresa Galceran Andreu (*senior*), en data del 6 de setembre de 1319, l'enorme quantitat de 2.000 sous, que els prestà per a pagar despeses relacionades amb el manteniment de la canònica i l'elecció del nou paborde, el ja esmentat Guillem de Poal, i per això li lliuraren set llibres de dret que foren de l'anterior paborde. (*Vid.* IBIDEM, (doc. 22).
 13. En aquesta consideració, el còdex no queda inclòs en tant que objecte d'interès històric, que comença ja al segle XVI per part d'alguns erudits, a partir de la difusió de la impremta i amb la consciència de la fi d'una etapa sense retorn en la història de l'objecte.
 14. IBIDEM, (doc. 63).
 15. IBIDEM, (doc. 147).
 16. IBIDEM, (doc. 134).
 17. Una visita és de l'any 1339 i l'altre del 1395. (*Vid.* IBIDEM, (doc. 50 i doc. 244).
 18. IBIDEM, (doc. 90).
 19. IBIDEM, (doc. 114).
 20. IBIDEM, (doc. 277).
 21. Francesc d'Assís, Clara d'Assís: *Escrits*. Barcelona 1993 (p. 57).
 22. IBIDEM, p. 186.
 23. El motiu de la prohibició de les traduccions bíbliques a les llengües romançes és perquè es considerà que afavorien l'aparició de les heretgies, oïmés quan en les còpies manuscrites els errors involuntaris es barrejaven amb les interpolacions voluntàries dels copistes que volien "millorar" el text. Les primeres prohibicions daten ja del segle XIII sota el regnat de Jaume I. La presència d'aquest text en un monestir ubicat en una ciutat sota protecció reial (com d'altres Bíblies que han aparegut en la documentació), fa dubtar que aquestes prohibicions s'haguessin obeït, en època medieval, amb el rigor que suposem de manera habitual.
 24. TORRAS i CORTINA, M.: *op. cit.* (doc. 267).
 25. Vegeu PUIG, A. (coord.) *Apòcrifs del Nou Testament* (p. 227-229 i 231-267), i també SANTOS OTERO, A. de: *Los Evangelios apócrifos* (p. 394-400).
 26. TORRAS i CORTINA, M.: *op. cit.* (doc. 238).
 27. ACBG. [Arxiu Comarcal del Bages] AHCM/Ecles. C-97 (Carmelites XXXIV), ffsn. TORRAS i CORTINA, M.: *op. cit.* (doc. 159). L'inventari data del 24 de setembre de 1383.
 28. Fou redactat l'any 1512. (*Vid.* BATLLE i PRATS, LI.: "La biblioteca de la Catedral de Girona desde su origen hasta la imprenta", dins *La cultura a Girona de l'Edat Mitjana al Renaixement* (pp. 179-193).
 29. ACBG. Llibre particular del convent del Carme 1414-1430. AHCM/Ecles. C-95 (Carmelites XXXII). ffsn. TORRAS i CORTINA, M.: *op. cit.* (doc. 302).
 30. YARZA, J.: *Retaules gòtics de la Seu de Manresa* (p. 18-19).
 31. Ara bé, la definició de la religió cristiana (juntament amb l'hebrea i la musulmana) com a "religió del llibre" respon més a una realitat històrica constatada que no pas, necessàriament, al seu únic fonament espiritual. Per exemple, el versets de la segona carta de sant Pau als cristians de Corint resulten tant poc citats, àdhuc entre els teòlegs actuals, que de la seva absència en resulta una contínua prova de la predilecció del cristianisme occidental pel coneixement teològic a través dels llibres: "És evident que vosaltres sou una carta que ve de Crist i que ens ha estat confiada. No ha estat escrita amb tinta, sinó amb l'Esperit del Déu viu, i no en tauletes de pedra, sinó en tauletes de carn, en els vostres cors." (2Co: c3, 3).

Miquel Torras i Cortina

Seminari de Paleografia, Codicologia i Diplomàtica
Universitat Autònoma de Barcelona